

Midagi enamat kui järjekordne „kadunud maailma” meenutus

Valentine von Krause. Väike linn maailmaserval. Mälestused Rakverest 1920–1939, lahkumisest ja koduteest. Tõlkinud Reet Bender. [Rakvere:] Sihtasutus Virumaa Muuseumid, 2025. 270 lk.

Raamatu saatesõna järgi olid Valentine von Krause mälestused algselt tõlgitud „sünnipäevakingina” ning idee nende trükkis avaldamiseks tekkis tõlkija Reet Benderil koostöös muuseumiga alles hiljem. Taoline rõhuasetus raamatu väljaandmist saatnud isiklikele motiividele mõjub sümpaatselt,

võib aga varjutama jääda selle kujunduselt nägusa ja ligitõmbava mälestusteraamatu tegelikku väärtust ning analüütilist potentsiaali, mida pealiskaudse lugemise käigus ei pruugi olla lihtne hoomata.

Krause mälestused paigutuvad viimase paari aastakümne jooksul hoogu kogunud suundumusse avaldada eesti keeles baltisaksa mälestuskirjandust, valdavalt küll suurmeeste mälestusi ja juba eelnevalt saksa keeles trükkis ilmunud raamatuid. Rakvere arsti Adolf Nikolai Eberhardti ja Sinaida Bogoslavskaja perekonda sündinud Valentine von Krause mälestused on aga mingis mõttes kõrvalekalle üldisest trendist ja väärivad sellisena veel enam tähelepanu. Valentine von Krause, kes küllap isa eeskujul ka ise Tartu ülikoolis meditsiini õppis, ent hiljem vaimulik Wolfram von Krausega abiellumise järel

pastoriproua tagasihoidlikku ametisse taandus, pole kunagi olnud kuigi tuntud ega mõjukas. Tema kolmes osas kirjutatud mälestuste saksakeelsed originaaltekstid on jäänudki trükis avaldamata, olles kättesaadavad vaid Lüneburgis baltisaksa keskuse Carl-Schirren-Gesellschafti arhiivis. Niisiis on Krause mälestused laiema avalikkuseni jõudnudki ainult eesti keeles.

Valentine von Krause kirjutas oma mälestused eelkõige oma lastele ja sugulastele. Nii võiks neist oodata teistlaadi pilku teda ümbritsenud reaalsusele võrreldes näiteks eesti lugejale juba tuttavaks saanud ja sageli akadeemiliseski kirjan-duses viidatud külma sõja aegse Saksa Liitvabariigi tippdiplomaadi Berndt von Stadeni või sõjaeelse Eesti Vabariigi aegse saksa kultuuriomavalitsuse ametniku Oswald Hartge nooruspõlvemälestustega (viimati mainitu on samuti tõlkinud Reet Bender).¹ Kui Stadenit ja Hartget ning ehk veel nii mõnegi teise mälestusraamatu autoreid võis lisaks teadlikele sisulistele ja stiililistele valikutele mõjutada alateadlik ametitest sisse harjunud professionaalne ebasiirus, siis Valentine von Krause mälestuste eesmärk ja autori vähene tundus loob märksa suurema avameelsuse ootuse; säärase avameelsuse, mis annaks raamatule ainulaadse ajaloolise väärtuse ja teeks sellest midagi enam kui vaid huvitava öökapiiraamatu.

Sellise ootusega lugema asudes hakkab leheküljle lehekülje järel kujunema kahetine mulje. Vähemalt paiguti tunduvad Krause mälestused tööpoolest avameelsed: mida enam raamatu lõpu poole, seda rohkem. Ehk isegi irriteerivalt avameelsed (sellest

allpool lähemalt). Teisalt näib ometigi, et mitut puhku on autorit mingi sisemine tsensor siiski kammitsenud. Eriti tuntuvalt on seda aimata mälestuste esimeses osas, mis katab aega autori sünnist 1920. aastal kuni ümberasumiseni 1939. aastal. See väljendub eelkõige teemades, mis jäävad täiesti avamata või mille kohta on napisõnaliselt mõista antud, et tegemist oli tabuteemaga, aga ka kohati häirivaltki ülepaisutatud mahus neutraalsete ja turvaliste teemade ülidetailses käsitlemises.

Mälestuste läbiva liini moodustavad pikad ja põhjalikud elukeskkonna, looduse ja igapäevase tegevuse kirjeldused. Autor mäletab hiilgava täpsusega ega jäta ka lugejat ilma teadmist selle kohta, milline oli tema arvukate lapsepõlvkodude ruumiplaneering, kus asetsesid mis tahes esemed kõigis nende hoonete tubades, milline oli tema käeulatusse sattunud esemete välimus, millised taimed kasvasid tema kodude aedades ning kõikjal looduses, kus ta oma lapsepõlves ja noorusaastatel ringi liikus. Võib-olla oli taolisi põhjalikke kirjeldusi vaja selleks, et tema hoopis teistsuguses keskkonnas üles kasvanud lapsed ja teised noored sugulased suudaksid paremini suhestuda tema lapsepõlvega. Ent isegi seda arvesse võttes näib kõigis neis olustikukirjeldustes olevat midagi liiast. Tundub, et Krause jaoks on argielu kirjeldused mugavustsoon, mis on võimaldanud vältida keerulisemaid ja vastuolulisemaid teemasid, millega ta oma nooruses samuti paratamatult kokku pidi puutuma. Põgusalt, ent vältimatult kaldub Krause sellest läbivast liinist kõrvale siis, kui on sunnitud *Vergangenheitsbewältigung*²i² korras selgitama, miks ta ilmutas 1930. aastatel suurt huvi Eesti saksa kogukonna seas levinud natsionaalsotsialistliku noorsooliikumise vastu (lk 89–91).

² Eesti keeles võiks seda Saksamaale eriomast nähtust nimetada mineviku läbitöötamiseks või mõtestamiseks.

¹ **B. von Staden**, Mälestusi kadunud maailmast. Noorusaastad Baltikumis 1919–1939. (Liivimaa klassika.) Tlk Hanna Miller. [Tallinn:] Huma, 2004; **O. Hartge**, Lapsepõlvest ühe ajastu lõpuni. Mälestused 1895–1939. Tlk Reet Bender. [Tartu:] Tartu Linnamuuseum, 2021.

Mälestuste põhjal jääb mulje, et kui see tollal paljudele progressiivse ja värskena paistnud liikumine välja arvata, siis mitte mingisugust huvi Krause ühiskonnas toimuva või ammu „poliitika” vastu ei tundnud. Peaaegu üldse ei puuduta Krause küsimust, kuidas suhtus tema isiklikult ja tema perekond Eesti riiki, mille pinnal nad paar aastakümnet elasid. Ehkki üksikutel juhtudel nimetab ta Eestit „meie riigiks” (nt lk 21), näib see riik olevat olnud tema perekonna jaoks lihtsalt üks juhuslik paratamatus; miski, mis seadis nende elule teatava bürokraatliku raamistuse, millega oli vaja oma elukorralduses arvestada. Just riik, aga ka rahvus paistavad olevat peamised tabuteemad, mida Krause eriti puudutada ei soovi.

Siiski leidub mälestuste esimeses osas üks eriliselt infotihe lõik (lk 30), mis Eberhardtide muidu harmoonilisena näiva pereelu rahvusküsimusega seotud varjatud pingeid avab. See lõik puudutab saksa kultuuriomavalitsuse rajamist ja rahvusnimekirja sisseseadmist 1925. aastal. Krause meenutab kaugeltki mitte pingevaba arutelu selle üle, kas ka tema perekonna liikmed peaks laskma oma nimed rahvusnimekirja kanda. Ehkki autori silmis oli tema pere muidu eelkõige „saksa perekond” (lk 23), ilmneb sellest lõigust, et tema mõni aeg varem Nõukogude Venemaalt perekonna juurde kolunud vanaemale „sakslus ei meeldinud” ja ema olevat leidnud, et „segaperekonnana ei tohi rahvuse asju liiga tähtsaks pidada” (lk 30). Näib, et sakslus jäi perekonnas tollal vähemalt osaliselt siiski peale. Teadaolevalt kanti Krause isa saksa kultuuriomavalitsuse valimisnimekirja ja seejärel rahvusnimekirja juba 1925. aastal, paar aastat hiljem ka vanem poolvend, kelle kohta Krause teisel kirjutab, et too „tundis end venelasena” (lk 22), autor ise ja tema kümme aastat noorem vend aga alles 1935.

aastal.³ Krause ei omistanud mälestusi kirja pannes rahvusnimekirjale ülemäära tähtsust, nentides vaid, et ilma sellesse kuulumata poleks ta oma noorema venna saksa keelses kooli läinud ega oleks nende perekond võib-olla ka 1939. aastal ümber asunud, millel omakorda võinuks olla „mõeldamatud tagajärjed”.

Siinkohal on teksti kommenteerimisel muidu põhjalikku tööd teinud ja autori eksimustele korduvalt tähelepanu juhtinud tõlkija Reet Bender ning toimetaja Toomas Hiio jätnud kasutamata võimaluse tolle saksa kultuuriomavalitsuse rahvusnimekirjaga seotud seiga tausta selgitada. Esiteks ei ole päris täpne Krause väide, et seoses saksa kultuuriomavalitsuse asutamise ja rahvusnimekirja sisseseadmisega tekkis tema perekonnal kohustus oma rahvuse üle otsustada. Krause ei pruukinud olla teadlik sellest, et alates 1919. aastast kuni 1930. aastani pidid kõik Eesti Vabariigi täisealised kodanikud oma rahvuse üle otsuse langetama sel hetkel, kui neile väljastati Eesti kodaniku isikutunnistus, mis sisaldas vastavat märget. Krause Eesti kodakondsusse opteerunud vanemad pidid seda tegema vahetult saabumise järel 1920. aastal, juhul kui ametnikud polnud nende rahvust opteerumise käigus nende eest juba ära otsustanud. Teiseks sõltus 1920. aastate teisel poolel koolialiseks saanud Krause võimalus saksa keelses koolis õppida samuti eelkõige rahvusmärkest isa isikutunnistusel, aga mitte rahvusnimekirjast. Ning kolmandaks polnud ka ümberasumiseks ilmtingimata vaja kuuluda rahvusnimekirja, ehkki ilma selleta oli vastava loa saamine tõepoolest keerulisem. Kuna mälestusi peetakse pahatihti objektiivseks infoallikaks, siis kaasneb paraku ka siin käsitletud kommenteeri-

³ See ilmneb saksa kultuuriomavalitsuse rahvusnimekirja kaartidelt: Rahvusarhiiv, ERA.85.1.542 (digiteeritud versioonis kaadrid 3971–3972, 3976–3977 ja 3981–3983).

mata lõiguga tulevikus risk, et ekslikud väited hakkavad levima.

Ehkki Krause teadlikult või alateadlikult riigi ja rahvuse teemat hoolikalt väldib, on tema mälestused ometigi täidetud ohtrate rahvuslike stereotüüpidega, andes aimu kokkupuudetest selliste mõjutuste ja infoväljaga, mis tekitasid temas justkui mingi varjatud igatsuse imperiaalse normaalsuse või koguni idüllilise järele; selle „elegantse ajajärgu” (lk 43) kujundanud impeeriumi järele, mida autor oma sünniaasta tõttu isiklikult kogeda ei saanud. Mil moel Krause tugevalt stereotüüpidest ja impeeriuminostalgia vormitud maailmavaade välja kujunes, jääb mõistatuseks. Võib-olla aitas seda kujundada rohke koos veedetud aeg tolle eelmainitud vanaemaga, kes nähtavasti oli „peenes vene tütarlaste instituudis” (lk 30) omandanud sügava impeeriumitruuduse. Küllap ei teadvustanud Krause, et on enda jaoks ideaalühiskonnaks kujutlenud impeeriumi, mida polnud kunagi näinudki ja mida tal oli põhjust oma mälestuste edasistel lehekülgedel nimetada „antikristuseks” (nt lk 69 ja 109). Pigem on tõenäoline, et ta ei tulnud selle pealegi, et see „antikristus” ja „elegantne” impeerium, millest ta oli kuulnud vaid täiskasvanute juttudest, olid olemuslikult sama nähtuse eri vormid.

Kui mälestuste esimese osa pani Krause kirja 1990. aastal, siis teise, ümberasumist ja sõja-aastaid kirjeldava osa kirjutamiseni jõudis ta paar aastat hiljem. Mingis mõttes mõjub kogu teine osa *Vergangenheitsbewältigung*’ina, mis võis isegi olla tõukunud pereliikmete küsimustest selle kohta, mis sai Eberhardtide perekonnast pärast Eestist lahkumist ja mida tegi tema ise sõja ajal. Teine osa jätkab detailsete olustikukirjeldustega, aga lisab autori tugevalt kriitilise hoiaku natsivõimu suhtes, mille teenistuses ta ometi Teise maailmasõja aastatel oli. Krause annab selgelt mõista, et tegi kõik oma valikud

vaid isiklikest huvidest lähtuvalt, muu hulgas selleks, et tal oleks võimalus rohkem koos viibida oma okupatsioonivõimude poolt Eestisse tagasi saadetud abikaasaga. Väidetavalt just seetõttu elas ja töötas ka tema ise mõnda aega Saksa okupatsiooni aegses Eestis. Mälestuste teine osa on kirja pandud nii, et lugejatel ei tohiks tekkida ettekujutust, justkui oleks Krause valikutes võinud olla midagi ideelist. Võib-olla ei olnudki, aga ometigi tekib kerge kahtlus, et Krause mälu võis sõja-aastaid kirjeldades olla valikuline, eriti pidades silmas seda, kuivõrd kiirelt ta oli endale koduseks mõelnud selle Poolas asunud pastoraadi, kus nad abikaasaga ümberasumise järel esialgu elasid.

Sisemine tsensor, keda on aimata mälestuste esimeses ja teises osas, näib vähemalt pealiskaudsel pilgul olevat täiesti kadunud kolmandas. Tegelikult Krause mälestused 1945. aastaga ka lõppesid ja kolmandat osa võiks pigem pidada lühikesteks reisikirjadeks kahest käigust Eestisse: esimese võttis ta ette 1991. aasta kevadel riigi iseseisvuse taastamise eel ja teise 1994. aastal. Krause kriitiline pilk käib mõlema reisi vältel mööda talle lapsepõlvest tuttavaid kante ja tabab vahepeal toimunud muutusi. Reisikirjeldustest on aimata pettumust ja kahetsust, et autoril pole enam kunagi võimalik tagasi saada seda reaalsust, mille ta aastakümnete eest kaotas. Eesti lugeja jaoks on need tekstid pigem amüsantsed (või hoopis häirivad) tagasivaated 1990. aastate alguse Eesti argielule, mis võivad tekitada mitmesuguseid reaktsioone olenevalt lugeja kogemustest ja maailmavaatetest. Mõned võivad Krause kriitikast ja talle iseloomulikest stereotüüpidest tulvil olustikukirjeldustest leida mõndagi tuttavlikku ning ehk isegi nõustuvalt kaasa noogutada. Mõnel teisel võib aga tekkida küsimus, kas ei ütle need kirjeldused märksa enam hoopis Krause hoiakute ja maailmapildi kohta. Silma-

torkav on, et vähemalt neis kahes reisi- kirjas Krause Eesti iseseisvuse taastamisele kuigivõrd kaasa ei elanud.

Ent kas tõesti käis Krause 1990. aastate alguses korduvalt Eestis pelgalt selleks, et veenduda, kuidas kõik on halvasti ja valesti? Siiski mitte. Kriitiliste olukirjelduste varju on jäänud hoopis midagi olulisemat. Krause külastas reiside vältel muu hulgas Tartu ülikooli, mõlemal korral saatjaks poeg Johann Wilhelm ehk Jowi. Krausede abielupaar näibki muide olevat mõlemale oma lapsele andnud nime Tartu ülikooli hoonete tuntuima arhitekti Johann Wilhelm Krause ja tema abikaasa Juliane järgi, mis ei pruugi mälestustes kirjeldatud kahe reisi taustal kaugeltki tähtsusetu olla. Tartu ülikooli külastas Krause koos oma pojaga (abikaasa Wolfram von Krause oli surnud 1989. aastal) mitte pelgalt selleks, et kuulsa esivanema ja hõimlase pärandile pilk peale heita. Külaskäikude ajal toimunud arvukate kohtumiste kirjeldustest on aimata, et neile pidi olema eelnenud pikk kirjavaetus, hulk telefonikõnesid ja kokkuleppeid, mille eesmärgid jäävad varjatuks. Üksikute tekstikatketest on võimalik teada saada vähemalt seda, kuidas autor koos oma poja ja veel üksikute abilistega kopeeris intensiivselt ülikooli raamatukogus säilitata- vaid Johann Wilhelm Krause mälestusi, et neid hiljem transkribeerima asuda. Vaid lugeja, kes pöörab tähelepanu joonealusele märkusele numbriga 317, saab teada, et selle Valentine von Krause alustatud töö tulemused on praeguseks avaldatud Balti Ajaloo Komisjoni kodulehel kättesaadava veebipublikatsioonina.⁴

Selle olulise ja ühe inimese elukäigust märksa laiema tähendusega nüansi varju jäämine viib mõttele, kas poleks Krause

mälestustele kasuks tulnud raamatu lisa- väärtuse – kommentaaride ja saatesõna – hoolikam läbimõtlemine. Ühest küljest on oht, et kommentaarid kahtlemata kasulikud, aidates muu hulgas aimu saada sellest, kes olid ja on Krause mälestustes mainitud arvukad inimesed (taoliste kommentaaride väärtust oleks aidanud tõsta raamatule nimeregistri lisamine) või mida kujutasid endast tema pidevalt vaheldunud kasvu- ja elukeskkonnad. Teisest küljest mõjuvad mõned kommentaarid kasutuna (nt lk 44 tekib küsimus, kas ainult isiku täisnime ja/ või eluaastaid sisaldavad kommentaarid on ikka informatiivsed), samal ajal kui nii mõnelgi muul juhul on nimed, vähelevinud või tundmatud mõisted ning võõrkeelsed – sealhulgas ladina- ja prantsuskeelsed – fraasid selgitamata jäetud. Süsteemsem kommenteerimine ja põhjalikum saatesõna oleks ehk aidanud raamatu kohati arusaamatut sisu veel enam ligipäätavaks muuta, kui see on õnnestunud olemas- olevate kommentaaridega.

Valentine von Krause mälestusi ise- loomustavad eripärased teemad ja kohati avameelne, osalt ridadevaheline väljenduslaad teevad neist igal juhul väärtusliku osa kasvavas eesti keeles avaldatud baltisaksa mälestuskirjanduse tervikus. Vaid esmapilgul on see järjekordne „kadunud maailma” meenutus, mida võiks olla lihtne ignoreerida olukorras, kui on võimalik pöörduda „baltisaksa vaate” saamiseks prominentsemate ja „autoriteetsemate” autorite (näiteks Stadeni või Hartge) poole. Krause mälestused teeb selles konkurentsivõimeline asjaolu, et ladus ja näiliselt triviaalsele argielule keskenduv tekst on kontekstitundlikul süvalugemisel ääretult tihe neile, kes soovivad vihjete, stereotüüpide ja ridade vahele peidetu kaudu saada aimu ühiskonna toimimisest väljaspool ametlikke struktuure.

TRIIN TARK

⁴ **Johann Wilhelm von Krause** (1757–1828), *Erinnerungen. Toim Gottfried Etzold. – Baltische Historische Kommission. Online-Publikationen*, 2013–2023. <https://www.balt-hiko.de/publikationen/online-publikationen>